

Tirol u Hrvatskoj: likovna baština Zagrebačke biskupije u 18. stoljeću i tirolski utjecaji

---

Cvetnić, Sanja

Source / Izvornik: **Zbornik III. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, 2013, 251 - 256**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:254:762333>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-27**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

Tirol u Hrvatskoj: likovna baština Zagrebačke biskupije u 18. stoljeću i tirolski utjecaji

Značenje Tirola za oblikovanje likovne baštine Zagrebačke biskupije uočili su brojni povjesničari i povjesničari umjetnosti. Bilješke o podrijetlu umjetnika nalazimo od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (1858.) o tome kako: »*Ranger Ivan, slikar, rodio se u Tirolskoj godine 1700. (...)*«¹ do Doris Baričević (2008.) kako je Alexius Rivalta »rodom iz Tirola«, a »*Aleksije Königer rođen je 1732. u Sextenu u Tirolu kao mlađi brat čuvenog kipara i vodećeg majstora austrijske Štajerske Veita (Vida) Königera (...)*«² U knjizi o baroknom slikarstvu u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda Mirjane Repanić Braun (2004.) najveće je poglavlje naslovljena *Djela tirolskih, štajerskih, bečkih i bavarskih slikara*.³ Unatoč dugom bilježenju tirolskoga podrijetla umjetnikâ i djelâ, najviše je prijepora izazvao posljednji veliki dotok tirolskoga utjecaja u drugoj polovini 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća, oltari masovne drvorezbarske i kiparske proizvodnje. O vrijednosti toga povijesno-umjetničkog uvoza oglasili su se mnogi a najglasnije i s neskrivenim otporom Gjuro Szabo (1923.): »*Pa se sjećam prizora prije desetak godina: u dvorištu uz crkvu leži čvrst barokni oltar pa se cijepa za vatru, jer je prispio novi Tirolac. Industrijalizovani Tirol šalje zamjenu za dobra djela iz doba otaca naših. I to baš Tirol!*«⁴ Unatoč lošem početku, tirolski su oltari iz toga razdoblja doživjeli kritički uspon i smirenije vrednovanje, ovaj put bez strasti Szabova svjedočanstva brutalnih zamjena, i to osobito u istraživanjima Olge Maruševski (1992., 1996.)⁵ i Irene Kraševac (2003., 2007.).⁶

Umjetničke spona s Tirolom odavna su dakle prepoznate u hrvatskoj povijesno-umjetničkoj baštini pa je namjera ova istraživanja tek upozoriti na nova likovna svjedočanstva ili osvježiti pozornost na ona otprije poznata te razlikovati tri skupine veza. Prvu čine ulomci baštine koja je iz Tirola prispjela na područje Zagrebačke biskupije, druga naglašava ulogu Tirola kao posrednika u širenju pojedinih ikonografskih rješenja, a treća stilski utjecaj koji je označio baštinu. O prvim dvjema skupinama postoji suglasje temeljeno na likovnim potvdama: od reljefa *Susret Joakima i Ane kod Zlatnih vrata*⁷ (1421. – 1423.) s oltara što ga je vodeći štajerski kipar Hans von Judenburg izradio za župnu crkvu u Bozenu (tal. Bolzano),⁸ koji je zahvaljujući Josefu Ritteru von Hempelu stigao prvo u župnu crkvu u Vrbovcu⁹ a potom u Muzej za umjetnosti i obrt u Zagrebu,¹⁰ pa sve do raširene pobožnosti prema sveticama poput sv. Notburge iz Rattenberga (sl. 1),¹¹ sv. Kümmerisse,¹² ili čašćenju Marije Pomoćnice na slikama koje se nalaze diljem Zagrebačke biskupije u 18.

stoljeću.¹³ Posljednju tematsku skupinu veza – dotok stilskoga utjecaja – najteže je istražiti jer ne postoji suglasje o tome što je *tirolsko* u umjetnosti. Značenje te odrednice mijenja se ovisno o likovnoj vrsti i razdoblju, od dugoga trajanja gotičkog ekspresionizma u skulpturi do širenja iluzionističkoga rimskog leksika u zidnom slikarstvu. Najveći uteg stilske potrage ipak čini činjenica da izvan Tirola nema suglasja o tome postoji li tirolska umjetnost.¹⁴ Na to ovdje nije moguće odgovoriti (ili bolje rečeno, bilo koji mogući odgovor uvjerljivo obrazložiti), ali uvid u umjetnička djela i povijesno-umjetničku literaturu pokazuje smjer mogućega odgovora.

Veliki pomak u oživljenom umjetničkom i političkom identitetu povijesne regije pružila je odluka koju su Tirolci čekali od 1918. godine. Naime od tada razdijeljeni Tirol povezan je nakon osam desetljeća (1996.) u Europsku regiju Tirol, Južni Tirol i Trentino,¹⁵ a granice su obrisane kako bi se očuvalo gospodarsko, prometno, povijesno i kulturno značenje Alpi općenito i Tirola posebno. Osaženo zajedništvo potaklo je različite projekte i programe, među kojima je i zajednički povijesno-umjetnički pregled jednostavno naslovljen *Kunst in Tirol* (2007.).¹⁶ U njemu je likovna baština Tirola ponovno okupljena unutar zajedničkih granica, odnosno korica dvo-sveščanoga izdanja. Cjeloviti se pregled oslanja na dugu povijesno-umjetničku tradiciju proučavanja tirolske umjetnosti koju su u duhu *Heimatsforschunga* njegovali tirolski povjesničari i povjesničari umjetnosti. Ne iscrpljuje se u domoljubno zanesenim monografijama tipa *Tirol: Natur, Kunst, Volk, Leben*, nego se raspon kreće od studije *Beiträge zur Entwicklungs-Geschichte der kirchlichen Baukunst in Tirol* (1863.),¹⁷ često citirana doktorata Theodora Müllera *Die gotische Plastik in Tirol: Umriss ihrer Geschichte vor Pacher* (1928.),¹⁸ pregledâ *Die Entwicklung der barocken Deckenmalerei in Tirol* (1912.) Heinricha Hammera¹⁹ i *Die Barocke Tafelmalerei in Tirol: Versuch einer topographisch-statistischen Übersicht* Josefa Ringlera,²⁰ do rukopisa Konrada Fischnalera *Beiträge zu einem Tirolisch Voralber'schen Künstler Lexikon* (1930te)²¹ koji je dijelom uvršten u *Tirol-Lexikon* (1983., 2005.) Gertrude Pfaunder-Spat.²² Kada se tomu pridruže također duga tradicija proučavanja crkvene povijesti Tirola,²³ stručni vodiči (Dehio) i izdanja *Austrijske umjetničke topografije*,²⁴ razvidno je da je u umjetničkoj baštini Tirola moguće potražiti tirolske značajke i da one nadrastaju zemljopisno ili meteorološko značenje.

Snažan zamah katoličke obnove crkvenih prostora privukao je u Tirol u 17. i početkom 18. stoljeća brojne umjetnike i

ojačao domaće radionice.²⁵ U cistercitskoj crkvi u Stamsu početkom 17. stoljeća Bartholomäus Steinle (Rottenbuch, Gornja Bavarska, oko 1580. – Weilheim, 1628. ili 1629.) podigao je novi glavni oltar (sl. 2), remek-djelo tipa *Živo drvo* (njem. *Lebensbaum-Altar*; 1609. – 1613.).²⁶ Zavidljujući atektonski oltar sa sedamdesetak figura upletenih u grane krošnje – praroditelji Adam i Eva, proroci, sveci, »stanovnici« Jeseova stabla, a u središtu Bogorodica s Djetetom – maniristički je uvećano rješenje srednjovjekovnoga tipa *Reliquienaltar*, kako to naglašava Ingeborg Schemper-Sparholz (1999.).²⁷ Oživjele oltare tipa *Živo drvo* nalazimo potom u 17. i 18. stoljeću na području Monarhije,²⁸ pa i na području Zagrebačke biskupije, na glavnom oltaru kapele Majke Božje Čiselske u Donjoj Pušći (sl. 3). Zanimljiva je i usporedba *stucco*-zastora koji je Franz Xaver Feuchtmayer stariji (Wessobrunn, 1698. – Augsburg, 1763.) – jedan od istaknutih pripadnika wessobrunnske škole štukature – pri dao (1731. – 1733.) Steinleovu oltaru u Stamsu, s crnim mramornim zastorom Francesca Robbe (Venecija, 1698. – Zagreb, 1757.) koji je odredio prepoznatljivu siluetu oltara sv. Križa (1756.), nekoć u zagrebačkoj stolnici.²⁹

Novi naraštaj umjetnika stasao u razdoblju kasnoga baroka odlazi iz Tirola u druge habsburške zemlje, ali s tirolskom prtljagom: Matthias Bernhard Braun (Sautens kraj Stamsa, 1684. – Prag, 1738.) stigao je u Prag noseći sa sobom – kao i brojni drugi tirolski kipari – iskustvo ekspresivnosti drvenih skulptura Andreasa Thamascha (Damasch; Paznauntal, 1639. – Stams, 1697.), »premda je bio premlad da bi bio njegov učenik«.³⁰ Vladajućim Berninijevim invencijama Braun je pridružio prtljagu izražajnoga kiparskog oblikovanja lica i tijela te ih s lakoćom preveo u podatni kamen pješčar (češ. *pískovec*). Narativnim motivima bogati i ekspresivni Thamashev trag u Hrvatskoj bilježi skulptura *Trpeći Krist* ili *Čovjek Boli* (njem. *Schmerzensmann*, oko 1700.).³¹ u Gradskome muzeju Križevci (sl. 4). Sugestivno oblikovanje rana usporedivo je s Thamashevim *Raspetim*, odnosno *Kužnim križem* iz 1697. godine (sl. 5)³² u hodočasničkoj crkvi Uznesenja Marijina u Kaltenbrunn kraj Landecka na Kaunertalu u Sjevernom Tirolu. Taj je križ – zvan prema kiparu i *das Thamaschkreuz* – obnovio slavu tipa Kužnoga križa (njem. *Pestkreuz*) koji je u Tirolu i okolnim regijama imao dugu tradiciju od gotike do početka 19. stoljeća,³³ a u baštini Zagrebačke biskupije u 18. stoljeću (osim Križevaca) odjek Thamascheva dramatičnoga tumačenja mučeničkoga Tijela³⁴ nalazimo na slici *Trpećega Krista* (oko 1750.) u zbirci franjevačkoga samostana u Kloštar Ivaniću, koji je Mirjana Repanić Braun (2004.) pripisala Izaiji Gasseru iz Južnoga Tirola (Brixen, 1709. – Kloštar Ivanić, 1751.).³⁵ ili u rješenju Raspetoga iz istoga razdoblja Ioannesa Baptiste Ranggera³⁶ iz Sjevernoga Tirola (Götzens, župa Axams, 1700. – Lepoglava, 1753.) na slici *Raspeća* u kapeli sv. Josipa u Cerju Letovaničkom.³⁷ Premda u tom djelu Rangger prenosi dramatično tumačenje Kristova lika – poput Thamascheva – i oživljuje gotičku sućut prema ispaćenom Raspetom, što je goruća pobožnost obnovljene Rimske crkve prepoznala kao vjerski poticajno rješenje, isti je umjetnik na drugim zadacima posegnuo za posve različitim, a opet tirolskim nadahnućima. Poseže za rješenjima iz razvijenoga repertoara iluzionirane arhitekture (tal. *quadrature*)³⁸ koje je Andrea Pozzo (Trento, 1642. – Beč, 1709.) ostvario u rimskim

djelima, a popularizirao u traktatu *Perspectiva pictorum et architectorum* (1693., 1700.) odnosno u njegovu prijevodu na njemački.³⁹ Za cjelovita slikana rješenja zidnoga plašta Rangger koristi oprečni, Cortonin sustav (Pietro da Cortona, Berrettini; Cortona, 1596. – Rim, 1669.). Premda je on također oznaka rimskoga zidnog slikarstva, za razliku od Pozza, Cortonin sustav ne ukida okvir zidne slike, dapače, temelji se na razvijenim iluzijama »prenesenih slika« (tal. *quadro riportato*) sa snažnim okvirima iluzionirane štukature i druge bogate *stucco*-dekoracije (tal. *stucco finto*), što je vodeće rješenje zidnih oslika u Sjevernom Tirolu još od povratka Egida Schora (Egyd; Ägydius; Innsbruck, 1627. – 1701.) iz Rima u Innsbruck.⁴⁰

Tirolski se stilski trag u 18. stoljeću može razlikovati od obnove gotičke ekspresivnosti, narativnosti i dramatičnosti u drvenoj skulpturi (s odjecima u slikarstvu ili odabiru oltarnoga tipa) do prijenosa formula rimskoga zidnog slikarstva. Obje stilske pojave istodobno žive u tirolskoj umjetničkoj baštini 17. i 18. stoljeća. Nakon uvida u dio hrvatske likovne baštine vezan za Tirol, a slijedom misli Davida Freedberga (1989.) da: »(...) promjene i prilagodbe prividno novih uporaba daju najbolji uvid u snagu jedinstvenoga originala i raznolikost odgovora koje je sposoban potaknuti«,⁴¹ jasnija je – nadam se – i oznaka *tirolsko*.

***

Što se tiče obrnuta smjera – hrvatskih likovnih tragova u Tirolu – oni su predvidljivi, premda ne i dovoljno poznati, pa ih prenosim kao podatke iz putne bilježnice: u dvorcu Ambras kraj Innsbrucka, u nizu slika s prizorima bitaka pod stropom sadašnjih izložbenih dvorana s čudnovatim i neobičnim predmetima habsburške zbirke nalazi se i *Progon Turaka iz Hrvatske i Slavonije* (prije 1700. ?) (sl. 6) s natpisom na bijeloj cedulji: »EIECTIO TURCA / IN CROATIA ET / SCLA[VON]IA.«; u dvorcu (del) Buonconsiglio u Trentu, u prigradenoj dvorani krila nazvanoga Giunta Albertiana, Giuseppe Alberti (Tesero, 1640. – Cavalese, 1716.) je – ispod svodne slike *Trijumf Vjere i Svetoga Saveza u opsadi Beča* (1688.) prema narudžbi biskupa Francesca Albertija Poje – na zidu nanizao slikane vedute oslobođenih gradova (Székesfehérvár, Pečuh, Beograd, Győr (?), Ostrogon, Segedin...) i *Sulejmanov most kraj Osijeka u plamenu* s natpisom: »PONS ESSEK« (sl. 7).

Bilješke

1
IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI piše: »Ranger Ivan, slikar, rođio se u Tirolskoj godine 1700. (...)«, Slovník umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb, 1858., 364.

2
DORIS BARIČEVIĆ, Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske, Zagreb, 2008., 299. Na izvor podatka o srodstvu Veita i Alexiusa autorica ne upućuje.

3
MIRJANA REPANIĆ BRAUN, Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 2004., 93–198.

- 4
GJURO SZABO, O oltarima u našim crkvama, u: *Narodna starina. Nepovremeni časopis za povijest kulture i etnografiju južnih Slovena*, 6/2, prosinac 1923., 239.
- 5
OLGA MARUŠEVSKI, Bazilika Srca Isusova u Zagrebu u: *Isusovci u Hrvata. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija »Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata«*, (ur.) Vladimir Horvat, Zagreb, 1992., 461–470; OLGA MARUŠEVSKI, O vrednovanju i čuvanju neostilske crkvene opreme – u povodu obnove u ratu porušene župne crkve Sv. Križa u Sisku, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20 (1996.), 143–157.
- 6
IRENA KRAŠEVAC, Kipar Ferdinand Stuflesser. Doprinos tirolskom sakralnom kiparstvu druge polovice 19. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (2003.), 231–239; IRENA KRAŠEVAC, Tirolska sakralna skulptura i oltari na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, 26 (2007.), 3–34.
- 7
Drvo pinije, obojano, reljef; 88x70 cm, inv. br. MUO 2664, izložen u stalnom postavu.
- 8
EMILIJAN CEVC, Ob problemu Hansa iz Judenburga, u: *Razprave Razreda za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, II (1953.), 279–327; isti autor upozorava na širi kiparev utjecaj: »(...) ponovitev kipov sv. vitezov, ki so nastali v krogu Hansa iz Judenburga na Štajerskem, Koroškem in Tirolskem (...)«; EMILIJAN CEVC, »Sopotniški rezbar« iz XV. stolecja, u: *Loški razgledi*, II (1955.), 129.
- 9
Važnost ovoga ulomka tirolske baštine – uz vrsnoću izvedbe – za tirolsku povijest umjetnosti je u tome što je riječ o prvom velikom drvorezbarenom oltaru u Južnom Tirolu, koji je dugo bio uzor za naraštaje koji slijede i stoji na početku velike drvorezbarske tradicije: »Das Bozner Retabel war der erste große Schnitzaltar in Südtirol«, *Kunst in Tirol*, I, (ur.) Paul Naredi-Rainer, Lukas Madersbacher, Innsbruck–Beč–Bozen, 2007., 242.
- 10
»Relief von den Flügeln des ehemaligen Hochaltars der Pfarrkirche in Bozen. Bis zu dem Jahre 1883 befand sich die Skulptur in der Pfarrkirche zu Vrbovec in Kroatien (nordöstlich von Zagreb), wohin sie einige Dezennien früher Josef Ritter von Hempel, Besitzer des Schlosses Vrbovec, gebracht hat. Da J. Ritter von Hempel als Kirchenmaler vier Jahre auch in Bozen verbrachte, ist die tirolische Provenienz des Reliefs sehr wahrscheinlich. Zu bedenken wäre nur die Angabe, daß der alte Bozner Altar, der sich damals in Deutschnofen befand, erst 1885 auseinandergerissen wurde, das Relief jedoch schon längst vor 1883 nach Vrbovec gelangte. Das könnte die Vermutung bestätigen, daß dieses Relief nicht an den Flügeln des Haupt-, sondern des Predellaschreines angebracht war; möglicherweise sind die Flügel der Predella schon früher – als 'sekundäre Bestandteile' des Altares – abgeschafft worden. Nach einer Bemerkung des Konservators K. Atz (Mitteilungen der k. k. Central-Comm. f. Denkmalpflege, NF XI, 1885) wäre fast zu schließen, daß schon damals der Altar nicht mehr in der Ganzheit bestanden hat ('In der Pfarrkirche von Deutschnofen stand...ein Flügelaltar...wie die noch vorhandenen Oberreste an Statuen und Hochreliefs...schließen lassen'). Im Jahre 1883 hat das Relief das Kunstgewerbemuseum in Zagreb erworben.«; *Gotik in der Steiermark. Katalog der Steirischen Landesausstellung im Stift St. Lambrecht vom 28. Mai bis 8. Oktober 1978*, (ur.) Elisabeth Langer, Graz, 1978., 344, 112, kat. br. 237.
- 11
Antonius Douetscher (Anton Dovečer iz Ormoža, aktivan 1762. – 1787.), *Sv. Notburga iz Rattenberga*, 1774., ulje na platnu, 76x52 cm, Donja Voća, kapela sv. Tome apostola. O raširenosti njezina čašćenja Emilijan Cevc piše: »Budući da je patron Tirola, njen se kult širio po svim alpskim krajevima, a vrlo je raširen i u Sloveniji. Atributi su joj srp u zraku ili u ruci i posuda s mlijekom a prikazuje se ili u vezi s čudom o srpu ili kako dijeli kruh siromašnima. Zaštitnica je seljačkih poslova i služavki, a tako i odmora. Zazivaju je i za sretan porod.«; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, Zagreb, 2006. (1979.), sub voce Notburga (Emilijan Cevc). Unatoč čestoj pojavi na oltarima, obično u nekoj asistantskoj ulozi (bočne skulpture, oltarne pale na atici), sv. Notburga iz Rattenberga još čeka zasebnu studiju. O primijenjenim uzrocima raširenosti njezina čašćenja piše JOSIP KOLESARIĆ, Sveta Notburga: zaštita blaga od bolesti, u: *Veterinarska stanica*, 2/XXX (1999.), 103–105.
- 12
Za razliku od Notburge, bibliografija sv. Kümmerissa u Hrvatskoj je duga i obimna. Začeo ju je JANKO BARLĚ, Slika sv. Kümmerisse u Velikoj Mlaci, u: *Prosvjeta: list za zabavu, znanost i umjetnost*, 17–18 (1909.), a iz studija koje su slijedile dvije zaslužuju posebnu pozornost: MIRKO KUS-NIKOLAJEV, Slika sv. Kümmerisse u Velikoj Mlaci, Zagreb, 1930. (istoimeni članak objavljen godinu prije u časopisu *Narodna starina*), te KORALJKA KOS, St. Kümmeris and Her Fiddler: An Approach to Iconology of Pictorial Folk Art, u: *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 19 (1977.), 251–266.
- 13
Najvažnije studije o podrijetlu i širenju ikonografije i pobožnosti Mariji Pomoćnici objavili su Ivy Kugli Lentić (1971.), Anđela Horvat (1975.) Marija Mirković (1988.), Mirjana Repanić Braun (2004., 2008.) i Zvonko Maković (1980., 2009.), a pregled literature donosi posljednji autor. Usp. ZVONKO MAKOVIĆ, Prostor i vrijeme jedne slike, u: *Sic ars deprenitur arte*, Zbornik u čast Vladimira Markovića, (ur.) Sanja Cvetnić, Milan Pelc, Daniel Premerl, Zagreb, 2009., 363–375.
- 14
Primjerice, pregled povijesti umjetnosti u Austriji (1999.) ne ističe posebno tirolski identitet tamošnje baštine. Usp. HELMUT LORENZ, Barocke Kunst in Österreich – Facetten einer Epoche, u: *Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich: Barock*, (ur.) Helmut Lorenz, München–London–New York, 1999., 11–16.
- 15
Službeni naziv je Europaregion Tirol–Südtirol/Alto Adige–Trentino. Povijesno područje Grofovija Tirol državno je područje Austrije i Italije, a administrativno je razdijeljena na austrijsku saveznu državu Tirol (razdijeljenu u Sjeverni i Istočni Tirol) te talijansku autonomnu pokrajinu Južni Tirol (tal. Alto Adige) i Trentino (nekoć njem. Welschtirol).
- 16
Kunst in Tirol, sv. I: *Von den Anfängen bis zur Renaissance*; sv. II: *Vom Barock bis zur Gegenwart*, (ur.) Paul Naredi-Rainer, Lukas Madersbacher, Innsbruck, 2007.
- 17
Autor je potpisan tek kao K. A., Beiträge zur Entwicklungs-Geschichte der kirchlichen Baukunst in Tirol, Bozen, 1863.

18

München, Institut für Kunstgeschichte der Ludwig-Maximilian-Universität. Godine 1976. THEODOR MÜLLER objavio je Gotische Skulptur in Tirol, Bozen–Innsbruck–Beč, 1976. te u taj pregled uključio djela Michaela Pachera i njegove radionice. Müllerova istraživanja nastavili su brojni istraživači, primjerice ERICH EGG, Gotik in Tirol: die Flügelaltäre, Innsbruck, 1985. te ULRICH SÖDING, Gotische Kruzifixe in Tirol, Bozen–Berlin, 2010.

19

HEINRICH HAMMER, Die Entwicklung der barocken Deckenmalerei in Tirol: Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Strassburg, 1912.

20

JOSEF RINGLER, Die Barocke *Tafelmalerei in Tirol*: Versuch einer topographisch-statistischen Übersicht, Innsbruck–München, 1973.

21

Österreichisches Staatsarchiv, Tiroler Landesarchiv, KONRAD FISCHNALER, Beiträge zu einem Tirolisch Voralber'schen Künstler Lexikon, rukopis.

22

GERTRUD PFAUNDER-SPAT, Tirol-Lexikon: Ein Nachschlagewerk über Menschen und Orte des Bundeslandes Tirol, Innsbruck–Wien–Bozen, 2005. [I. izd. 1983.]

23

(FRANZ SYLVESTER JORDAN), Die Jesuiten in Tirol Verfasst von einem Tiroler, Heidelberg, 1845.

24

Za razliku od različitih izdanja vodiča koji obuhvaćaju cijeli Sjeverni Tirol, detaljnija i problematski usmjerena *Austrijska umjetnička topografija* (njem. *Österreichische Kunsttopographie*) teritorijalno je »usitnjena«, primjerice: JOHANNA FELMAYER, KARIN SCHMID, BRIGITTE SCHNEIDER, MARTHA FINGERNAGEL-GRÜLL, BRIGITTE ASCHERL, JOSEF FRANCKENSTEIN, WOLFRAM KÖBERL, WALTRAUD PALME-COMPL, Die sakralen Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck (Innere Stadtteile), 1/LII; MARTHA FINGERNAGEL-GRÜLL, KARIN SCHMID, BRIGITTE SCHNEIDER, JOSEF FRANCKENSTEIN, REINHARD RAMPOLD, WALTRAUD PALME-COMPLY, Die sakralen Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck [Äußere Stadtteile (mit Anhang der Historischen Nachrichten)], 2/LII, Beč, 1995.

25

O talijanskim i bavarskim iskustvima umjetnika 17. i 18. stoljeća usp. ERICH EGG, GERT AMMANN, Barock in Innsbruck, Innsbruck, 1980.

26

Drvo pinije i lipe; visina oko 12 m. Stams kraj Innsbrucka, crkva cistercijskoga samostana.

27

»Das Programm wurde offensichtlich im Kloster erstellt. Es nimmt Gedanken des mittelalterlichen Reliquienaltars mit hohem Gespreng auf, der in einer Zeichnung der Lebersorg-Chronik (nach 1625 bis 1639/40, Stams, Stiftsarchiv) überliefert ist und bereits ein plastisches Marienbild im Zentrum zeigte. Übereinstimmungen ergeben sich im Heiligenprogramm, das durch die zahlreichen eingeschlossenen Reliquien mit 'Allerheiligen' betitelt werden kann.«; INGEBORG SCHEMPER-SPARHOLZ, Skulptur und dekorative Plastik, u: *Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich: Barock* (bilj. 14), 1999., 520.

28

Primjerice, glavni oltar u župnoj crkvi Rođenja Marijina u Gyöngyöspati (Budimpešta), bočni oltar Tijela Kristova u župnoj crkvi sv. Jakova u Limbušu (Maribor).

29

Križevci, crkva sv. Križa. Usp. VERA HORVAT-PINTARIĆ, *Francesco Robba*, Zagreb, 1961., 55–59, 87; MATEJ KLEMENČIĆ, Francesco Robba in beneško baročno kiparstvo v Ljubljani, Ljubljana, 1998., 44, 45, i literaturu koju navode. O naručitelju i donatoru Jurju Rešu usp. DANKO ŠOUREK, Oltar sv. Jurja Antonija Michelazzija iz stare Zagrebačke katedrale – kontekst narudžbe, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007.), 153–166.

30

»[Braun was born in 1684 in the Tyrol, not far from Stams, where he must have seen the work of Thamasch,] if he was too young to have been trained by him.«; THOMAS DA COSTA KAUFMANN, Court, Cloister and the City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800, Chicago, 1995.; EMANUEL POCHE, *Matthias Bernhard Braun – Der Meister des Böhmisches Barock und seine Werkstatt*, Innsbruck–Beč–Bozen, 2003.

31

Drvo, obojeno; visina 90 cm. Usp. ZORAN HOMEN, Gradski muzej Križevci. Vodič kroz zbirke stalnog postava autora, Križevci, 1997. Identificiran je kao Ranjeni Krist. Autor kataloga prenosi obavijest Doris Baričević da mu je najsličniji kip još Thamascheva učenika, Tirolca Johanna Paula Tschiderera (Pians, 1682. – 1720.) u Donauwörthtu.

32

Drvo, obojeno; visina oko 160 cm, župna i hodočasnička crkva Uznesenja Marijina, Kaltenbrunn kraj Landecku u Kaunertalu, Sjeverni Tirol. U istoj se crkvi nalazi oltarna pala *Navještenje* (1610. – 1620.), često ponavljajuće rješenje Petera Candida prema kojem je nastala grafika Johana Sadelera I., a prema njoj dvojno *Navještenje* neznanoga slikara poliptiha sv. Stjepana i sv. Emerika iz 1692. godine u staroj zagrebačkoj stolnici (sada vlasništvo Dijecezanskoga muzeja, izloženo u sakristiji prvostolnice).

33

Usp. *Raspetoga* u hodočasničkoj crkvi Duha Svetoga u Prettau, Ahrtal, iz 15. stoljeća i *Raspetoga* Johanna Petera Schwanthalera Mlađega iz slavne kiparske obitelji, u župnoj crkvi u Eitzingu (Totenkapelle) iz vremena neposredno nakon 1800. godine.

34

Za Thamascheva *Raspetoga* u Kaltenbrunnu Ingeborg Schemper-Sparholz (1999.) piše: »Drastisch wird der Corpus Christi bei Andrea Thamasch in Kaltenbrunn 1697 übersät mit blutenden Pestbeulen dargestellt.« INGEBORG SCHEMPER-SPARHOLZ (bilj. 27), 475.

35

MIRJANA REPANIĆ BRAUN (bilj. 3), 124 (i reprodukcija).

36

Oblik prezimena Rangger upisan je u bilješku o krštenju i zadržao se u slikarevu mjestu rođenja Götzensu do danas. O tome usp. SANJA CVETNIĆ, Ioannes Baptista Rangger – Nazione Tirolensis, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 32 (2008.), 225–236.

37

Pohranjeno u župnom dvoru u Peščenici.

38

Za primjere prijenosa usp. SANJA CVETNIĆ, Ioannes Baptista Ranger i Andrea Pozzo, u: *Umjetnički dodiri dviju jadranskih obala u 17. i 18. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održana 21. i 22. studenog 2003. u Splitu*, (ur.) Vladimir Marković, Ivana Prijatelj Pavičić, Split, 2007., 215–222.

39

Usp. MARINA CARTA, ANNA MENICHELLA, Il successo editoriale del Trattato, u: *Andrea Pozzo*, (ur.) Vittorio De Feo, Valentino Martinelli, Milano, 1996., 230–233; WERNER OECHSLIN, Pozzo e il suo Trattato, i LYDIA SALVIUCCI INSOLERA, Le prime edizioni del Trattato, u: *Andrea Pozzo*, (ur.) Alberta Battisti, Milano–Trento, 1996., 188–213.

40

O utjecaju Pietra da Cortone na zidno slikarstvo u Austriji i Bavorskoj usp. THOMAS JOHANNES KUPFERSCHMIED, Stucco finto oder der Maler als »Stukkator«. Der fingierte Stuck von Egid Schor bis zu Januarius Zick, München, 1995. Za primjere u Ranggerovu opusu usp. SANJA CVETNIĆ (bilj. 36), 225–236.

41

»(...) But at the same time, that very change and the adaptation to apparently new uses offers the best possible insight into the potential of the unique original and the variety of responses it is capable of arousing. (...)«; DAVID FREEDBERG, *The Power of Images*, Chicago–London, 1989., 121.

2. Stams kraj Innsbrucka, crkva cistercijskoga samostana, glavni oltar tipa *Živo drvo* (njem. *Lebensbaum-Altar*); Bartholomäus Steinle, 1609. – 1613. (snimio J. Matker)

1. Donja Voća, kapela sv. Tome apostola, *Sv. Notburga iz Rattenberga*, Antonius Douetscher, 1774. (snimila S. Cvetnić)

3. Donja Pušća, kapela Majke Božje Čiselske (Kraljice Krunice), glavni oltar tipa *Živo drvo*, neznani kipar, 1722. (snimio M. Braun, 1977.)

4. Križevci, Gradski muzej, *Trpeći Krist* ili *Čovjek Boli* (njem. *Schmerzemann*), neznani kipar, oko 1700. (snimila S. Cvetnić)

6. Innsbruck, dvorac Ambras, *Progon Turaka iz Hrvatske i Slavonije*, prije 1700. (?) (snimila S. Cvetnić)

7. Trident, dvorac (del) Buonconsiglio, *Sulejmanov most kraj Osijeka u plamenu*, Giuseppe Alberti, 1688. (snimila S. Cvetnić)

5. Kaltenbrunn kraj Landecka na Kaunertalu, Sjeverni Tiro, *Raspeti – Kužnim križem* (njem. *Pestkreuz*), Andreas Thamasch, 1697. (snimila S. Cvetnić)